

КЛАСИФІКАЦІЯ ПРАВОВИХ ПРЕЗУМПЦІЙ У КРИМІНАЛЬНОМУ СУДОСИНСТВІ УКРАЇНИ

Супрун Т.М.,

*здобувач кафедри кримінального права, процесу та криміналістики,
Національний університет ДПС України*

У статті розглядається класифікація правових презумпцій, характеристика та їх значення у кримінальному судочинстві України. Надається власна (авторська) класифікація правових презумпцій.

Ключові слова: правова презумпція, класифікація, судочинство, формальна істина, достовірність, права людини.

В статье рассматривается классификация правовых презумпций, характеристика и их значение в уголовном судопроизводстве Украины. Предлагается личная (авторская) классификация правовых презумпций.

Ключевые слова: правовая презумпция, классификация, судопроизводство, формальная истина, достоверность, права человека.

In the article considers the classifications of legal presumption, characteristics and role in criminal proceedings of Ukraine. Given private (author) classification of legal presumptions.

Keywords: legal presumption, classification, law suit, formal truth, certainty, human rights.

Наукове дослідження правових понять і правових явищ, побудоване на емпіричних даних, сприяє підвищенню ефективності застосування правових норм. Одним із правових явищ є правові презумпції, наявність яких у кримінальному процесі зумовлена необхідністю запобігання складностям правозастосовної практики у тих випадках, коли неможливо або вкрай складно достовірно встановити певну обставину, яка має значення у кримінальній справі. Тому найчастіше правові презумпції застосовуються для усунення суперечностей у кримінально-процесуальному регулюванні та сприяють запобіганню створенню правової невизначеності при провадженні у кримінальних справах.

Презумпція, як і будь-яке правове явище, має свою класифікацію, є одним із способів дослідження самого поняття «презумпція» та є логічним процесом віднесення конкретної презумпції до певного виду за заздалегідь заданими критеріями. На сьогоднішній день розрізняють досить велику кількість критеріїв класифікацій правових презумпцій, що дозволяє всебічно розглянути та дослідити існуючі в українському праві презумпції.

Класифікація правових презумпцій розглядається у роботах таких вчених: В.К. Бабаєва, Л.В. Васильєва, В.П. Воложаніна, О.М. Гаргат Українчук, Ю.Г. Зуєва, Ю.М. Грошевого, В.І. Камінської, А.А. Кримова, М.С. Строговича, А.В. Федотова та ін.

Основним завданням статті є дослідити та проаналізувати класифікацію правових презумпцій, встановити основне місце та роль презумпцій у кримінальному судочинстві України, виявити сучасні тенденції правової політики у сфері застосування правових презумпцій.

Усі правові презумпції, які діють у кримінальному процесі, є певною системою, побудованою відповідно до загальноприйнятої класифікації правових презумпцій. Їх можна розрізнити за такими підставами:

1. За фактом правового закріплення: фактичні та юридичні (правові).

Розмежування презумпцій на фактичні та правові є таким видом класифікації, в основу якого покладено факт закріплення цієї категорії в нормах права. Фактичні презумпції (*praesumptiones facti seu hominis*) – це припущення, які не закріплені в законодавстві і, як наслідок, не мають юридичного значення. В.І. Камінська називає їх не правовими [1, с.53].

Правова (юридична) презумпція – це правове явище, що утворилося в результаті багаторічного юридичного досвіду, та має нормативне закріплення у законодавстві.

До проблеми розподілу презумпцій на фактичні та правові в науці склалися два підходи, які можна позначити як позитивний та негативний.

Позитивний підхід до фактичних презумпцій представляють В.К. Бабаєв, Є.В. Васьковський, Г.Ф. Дормідонтов, А.Ф. Клейнман, В.І. Камінська, Д.І. Мейер та інші. Зазначені автори виділяють фактичні презумпції, визнають за ними функції та роль в праві. Наприклад,

Д.І. Мейер, аналізуючи фактичні презумпції посилається на французького юриста Дома, вказує: «Все, что случается естественно и обыкновенно, предполагается истинным, и напротив, необыкновенное и неестественное, не будучи доказано, не считается истинным» [2, с. 105].

Прихильниками негативного підходу є О.В. Баулін, Ю.М. Грошевий, В.А. Ойгензихт, М.С. Строгович та інші. Ці автори заперечують існування фактичних презумпцій, не визнають за ними конкретної ролі у праві, і тому не розглядають як класифікацію [3, с. 108]. В.П. Воложанін стверджує, що як і фактичні, так і правові презумпції мають однакову юридичну і логічну природу, виконують одну і ту саму роль [4, с. 100]. Приблизно тієї самої думки дотримується М.С. Строгович. На його думку фактичні презумпції за своєю природою не є презумпціями, ні непрямыми доказами по справі, оскільки містять приблизні узагальнення, які завжди потребують перевірки за допомогою доказів. Що стосується правових презумпцій: їх взагалі немає, права на існування у кримінальному процесі та судочинстві вони не мають [5, с. 185]. Негативний підхід був підданий критиці, суть якої полягала у тому, що фактичні презумпції хоч і не закріплені у нормах права, не тягнуть за собою юридичної відповідальності та не обов'язкові для суду, тим не менше вони мають певне правове значення.

Поряд із загальною класифікацією презумпцій на фактичні і правові існують самостійні класифікації фактичних презумпцій.

Поділ фактичних презумпцій на дійсні та уявні здійснює Л.В. Васильєв. Існування дійсних презумпцій, згідно його позиції, пов'язане з використанням знань, що знайшли своє закріплення в загальних і приватних законах розвитку суспільства, природи, мислення. На відміну від них, уявні презумпції будуються на основі передчасних узагальнень, суджень або при використанні логічних прийомів, як перебільшення [6, с. 28; 7, с. 96-97].

А.В. Федотов пропонує розділити фактичні презумпції на пошукові та оціночні. Фактична пошукова презумпція зосереджена на джерелі інформації. Її значення полягає у тому, від якого джерела можна отримати необхідну інформацію. Пошукові фактичні презумпції, в свою чергу, поділяються на високоймовірні, середньоймовірні та малоюймовірні [8, с. 48, 49].

Оціночна фактична презумпція, як впливає із назви, орієнтована на оцінку отриманої інформації. Оціночні презумпції також мають внутрішній поділ. В залежності від джерела, на підставі якого формується оціночні презумпції, вони поділяються на такі, що впроваджені на основі здорового глузду та життєвого досвіду людини, і на презумпції, які ґрунтуються на основі висновків наукових досліджень (криміналістики, соціальної та юридичної психології, психіатрії). За обґрунтованістю, оціночні презумпції поділяються на

обґрунтовані, необґрунтовані і на ті, питання про обґрунтовність яких суб'єкт доказування самостійно вирішити не може [9, с. 87]

2. За сферою дії: загально-правові, міжгалузеві та галузеві.

Загально-правовими презумпціями, які діють і у кримінальному процесі, є презумпція добросовісності громадян; презумпція знання закону; презумпція законності правових актів. Такі правові презумпції є принциповими положеннями права, за допомогою яких формуються інститути, галузі права в цілому.

Міжгалузеві презумпції розповсюджують свою дію на декілька галузей права. Прикладом міжгалузевої правової презумпції є презумпція істинності судового рішення, що набрало законної сили, яка у кримінальному процесі діє як презумпція істинності вироку суду, який набрав законної сили. В.К. Бабаєв зазначає, що відносини, на які вони розповсюджуються, повинні бути подібні між собою, і як приклад, наводить презумпцію винуватості, яка існує в трудовому та цивільному праві [10, с. 58] Деякі науковці вважають дане твердження спірним. Припущення про нерозуміння особою, що не досягла віку кримінальної відповідальності, в кримінальному праві має матеріально-правове значення, а в кримінально-процесуальному праві впливає на межі доказування у кримінальній справі. Згідно презумпції невинуватості обов'язок доказування покладається на особу, яка здійснює провадження у кримінальній справі. У трудовому праві України, згідно зазначеної презумпції, обвинувачений не може бути звільнений з роботи за ініціативою адміністрації до вступу вироку в законну силу [11, с. 267].

Припущення, які діють в конкретній галузі права вважаються галузевими. Вони формуються з урахуванням конкретної галузі суспільних відносин, які виступають предметом регулювання галузі права, і мають зворотний вплив на їх формування. Галузевим є положення про те, що учасники процесу не знають норм кримінально-процесуального законодавства України, зокрема і судочинства. Посадова особа, яка здійснює провадження у кримінальній справі, зобов'язана перед початком слідчої дії роз'яснити кожному учаснику його права та обов'язки. Наприклад, коли особі при пред'явленні обвинувачення не роз'яснені його права, то, тим самим, він не може їх реалізувати. Як наслідок, порушуються конституційні права особи – право на захист. Галузевими правовими презумпціями, які діють у кримінальному судочинстві, є презумпція невинуватості та презумпція необ'єктивності суб'єктів кримінального судочинства, які підлягають самовідводу або відводу.

3. За можливістю спростування презумпції можна класифікувати на спростовні та неспростовні. Спростовні (умовні, заперечні) презумпції (*praesumptio juris*) – припущення, щодо яких закон допускає можливість спростування і які вважаються істинними, доки не буде встановлено інше. Спростовні презумпції в науці не викликають жодних суперечок чи дискусій, їх існування є загальноновизнаним.

В.А. Федотов пропонує класифікувати спростовні презумпції на два види – на загальноправові та спеціальні. До загальноправових спростовних презумпцій автор відносить: 1) презумпцію знання правових норм, опублікованих офіційних виданнях; 2) презумпцію правосуб'єктності учасників правовідносин; 3) презумпцію добросовісності учасників правовідносин; 4) презумпцію соціальної цінності, правильності і розумності фактично-сформованого порядку речей (*status quo*).

Загальноправові спростовні презумпції, в свою чергу поділяються на два види: використання яких можливе одночасно із застосуванням спеціальних спрос-

товних презумпцій та такі, застосування яких неприпустиме в разі застосування спеціальних спростовних презумпцій.

До першої групи зазначених презумпцій відносяться: презумпція знання правових норм і презумпція правосуб'єктності учасників правовідносин, до другої – презумпція добросовісності учасників правовідносин і презумпція *status quo* [8, с. 51-52]

Неспростовні (незаперечні) правові презумпції (*praesumptio juris et de jure*) – це припущення, спростування якого законом не допускається. Ставлення до неспростовних презумпцій в юридичній науці далеко не однозначне. Багато вчених заперечують їх існування, вказуючи на те, що поняття незаперечної презумпції суперечить принципу об'єктивної істини [12, с. 190]. Ця обставина визначила негативне ставлення до зазначеної категорії у вітчизняній літературі. Представниками негативного напрямку є А.Т. Боннер, В.П. Воложанін, І.В. Решетникова, К.С. Юдельсон, Я.Л. Шгутін та ін.

Визнають неспростовні презумпції такі автори як С.С. Алексєєв, В.К. Бабаєв, О.В. Баулін, А.Х. Гольмстен, М.А. Гурвич, В.І. Камінська та ін [13, с.158-159]. У юридичній літературі зазначається, що за своєю логічною природою неспростовні презумпції, як і спростовні, є узагальненням індуктивного характеру, що містять в собі ту чи іншу ступінь ймовірності [10, с. 46] Законодавець, формулюючи неспростовні презумпції, використовує формальну визначеність права з метою захисту особливо значущих соціальних інтересів і тому, в окремих випадках, змушений відступати від принципу об'єктивної істини [14, с. 46].

На думку В.А. Федотова, неспростовні презумпції слід класифікувати, на загальноправові та спеціальні неспростовні презумпції.

До загальноправових незаперечних презумпцій автор відносить: презумпції справедливості і доцільності чинної Конституції, справедливості і доцільності законів та підзаконних нормативних актів, які їй не суперечать.

Спеціальні неспростовні він поділяє на три категорії: 1) презумпції, що встановлюють конвенціональну достовірність неіснуючого факту з метою захисту охоронюваних законом інтересів особи; 2) презумпції, що встановлюють вірогідну достовірність факту, який в більшості випадків існує, але окремі випадки його невідповідності презумпції законом ігноруються в цілях стабільності правопорядку; 3) презумпції, що встановлюють вірогідну достовірність факту, достовірність якого в об'єктивній реальності оцінити неможливо, а в силу норми закону робити це непотрібно.

Ми погоджуємось з виділенням в законодавстві неспростовних презумпцій і визнанням їх права на існування як особливого прийому юридичної техніки, необхідного для регулювання правових відносин.

4. Залежно від закріплення в матеріальному або процесуальному праві та з урахуванням значення в правовому регулюванні презумпції класифікуються на матеріально-правові та процесуальні.

Стосовно цієї класифікації також виникають певні суперечності. Дискусії ведуться навколо підстав такої класифікації. Так, М.С. Строгович, визнає тільки матеріально-правове значення, і те, тільки в цивільному праві [5, с. 172-173].

Іншої думки притримується В.К. Бабаєв, який звертає увагу, що розмежування на матеріально-правові та процесуальні презумпції здійснюється на підставі поділу галузей права на матеріальні та процесуальні, та зі службовою ролі презумпцій [10, с. 49-54].

В юридичній науці є два підходи щодо класифікації матеріально-правових презумпцій. Згідно першого підходу, до матеріально-правових презумпцій відносяться

презумпції, закріплені в нормах матеріального права [1, с. 50]. Згідно другого підходу, не має значення, в яких нормах (матеріальних або процесуальних) закріплена презумпція, головне, щоб за її допомогою можна було вирішити справу по суті [15, с. 99].

Стосовно процесуальних презумпцій є також два самостійних підходи Прихильниками першого підходу є такі дослідники, як В.І. Камінська, Я.Л. Штутін, В.А. Ойгензіхт, які під процесуальною презумпцією розуміють процесуальні властивості матеріально-правової презумпції, що проявляються при здійсненні правосуддя [1, с. 50; 15, с. 99]. Науковці виділяють такі якості процесуальних презумпцій: здатність впливати на предмет доказування, розподіляти обов'язок доказування, звільнити сторону від доказування. В результаті розглянутого підходу процесуальна презумпція розуміється як процесуальна сторона дії матеріально-правової презумпції при розгляді справи в суді.

Другий підхід стосовно процесуальних презумпцій полягає в тому, що до них відносяться тільки презумпції, закріплені в нормах процесуального права, в нормах судової процедури. Основним і загальновизнаним представником цього підходу є В.К. Бабаєв. Автор вказує, що, якщо норма права є «первинним регулятором» суспільних відносин, містить правило, яке служить підставою для вирішення справи по суті, то ця норма є нормою матеріального права. Якщо ж вона передбачає (регулює) порядок застосування норм матеріального права, то ця норма процесуальна [10, с. 54].

У зв'язку з тим, що розуміння матеріально-правових і процесуальних презумпцій в науці неоднозначне, при розмежуванні цих категорій використовується галузевий критерій, запропонований В.К. Бабаєвим. Такий поділ презумпцій дозволяє уникнути проблем невизначеності термінів, коли різні автори наділяють одне і те саме поняття різним змістом. Як конкретизація, на наш погляд, цілком можливе використання рівнозначних термінів «презумпції матеріального права» («матеріально-правові презумпції») і «презумпції процесуального права» («процесуальні презумпції»).

5. Залежно від напрямку дії, на окреме місце в класифікації заслуговують правові презумпції, які спрямовані на забезпечення прав людини, поваги до честі і гідності та презумпції, та презумпції спрямовані на досягнення істини по кримінальній справі [15, с. 78].

До першої групи відноситься презумпція невинуватості, презумпція недостатності визнання особою своєї вини для постановлення обвинувального вироку, презумпція правильної класифікації.

До другої групи відносимо презумпції, що впливають на допустимість доказів, а також презумпцію істинності вироку. Законом встановлюються неспростовні та спростовні презумпції даного виду.

Об'єднання презумпцій у класифікаційні групи дозволяє визначити їх місце та роль у кримінальному судочинстві, розкрити механізм їх впливу та порядок застосування на практиці.

Не меншу проблему, на сьогоднішній день, становить розмежування та визначення кількості правових

презумпцій, що в свою чергу все більше ускладнює їх пошук. В юридичній літературі існує багато поглядів на перелік правових презумпцій. М. С. Строгович виділяє три правові презумпції: 1) презумпцію знання закону; 2) презумпцію істинності вироку, що вступив в силу, або рішення суду; 3) презумпцію невинуватості [5]. І.Л. Петрухін зазначає про існування чотирьох презумпцій, додавши до зазначених ще презумпцію нерозуміння неповнолітнім злочинцем своїх дій та здатності керувати ними [17, с. 63].

В.К. Бабаєв вказує на існування чотирьох презумпцій: 1) презумпція добропорядності; 2) презумпція знання закону; 3) презумпція істинності державно-правового акту; 4) презумпція істинності судового вироку (рішення), що вступив в законну силу [10, с. 86-121].

Ю.Г. Зуєв та Л.Л. Кругликов нараховують близько десяти видів презумпцій. До видів правових презумпцій в теорії кримінального права, на їх думку, відносяться: знання закону; неосудність; нерозуміння особою, яка не досягла 14-16 років суспільної небезпеки здійсненого ними діяння; істинності вироку та інші [18, с. 89-90; 19, с. 331].

О.П. Солоніна виділяє такі презумпції: презумпція нерозуміння особою, яка не досягла віку кримінальної відповідальності, суспільно небезпечного характеру своєї поведінки; презумпція втрати обвинуваченим суспільної небезпеки, якщо минули строки давності; презумпція усвідомлення особою своїх дій при вчиненні нею злочину в стані сп'яніння; презумпція запобігання шкоди при вчиненні злочину з формальним складом; презумпція знання кримінального закону [20, с. 748-754].

Кожний науковець, який досліджує дане питання відзначає свій перелік презумпцій. Презумпції мають специфічний характер нормативності, які часто в законі не зазначаються, а витікають з нього. На нашу думку, презумпції у кримінальному судочинстві України поділяються на кримінально-правові презумпції та кримінально-процесуальні. До кримінально-правових відносяться: презумпція знання закону, презумпція правильної кваліфікації, презумпція строку давності. Кримінально-процесуальні презумпції: презумпція невинуватості, презумпція недостатності визнання особою своєї вини для постановлення обвинувального вироку, презумпція обов'язковості зазначених в законі засобів доказування для встановлення обставин справи, презумпція істинності вироку.

Підсумовуючи викладене, необхідно відзначити, що у кримінальному судочинстві України презумпції сприяють однаково правовому регулюванню стабільності правопорядку, захисту прав громадян. Вони допомагають встановити раціональний і справедливий порядок доведення обставин справи шляхом розподілу обов'язків доказування між учасниками процесу. Спростування правових презумпцій не слід розуміти як спростування істинності судження, охопленого презумпцією. Це судження дає об'єктивну оцінку певного соціального явища, хоча і містить імовірнісну його характеристику.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Каминская В.И. Учение о правовых презумпциях в уголовном процессе / В.И. Каминская. – АН СССР; Институт права [Н.Н. Полянский (отв. ред.)]. – М.: Издательство АН СССР, 1948. – 132 с.
2. Мейер Д.И. О юридических вымыслах и предположениях, о скрытных и притворных действиях // Мейер Д.И. Избранные произведения по гражданскому праву. – М., – 2003. – 426с.
3. Грошевой Ю.М. Проблемы формирования судейского убеждения в уголовном судопроизводстве. – Харьков. – 1975. – 144 с.
4. Воложанин В.П. Юридические предположения в совестком гражданском праве и процессе: Дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Воложанин В.П. – Свердловск, 1953. – 276 с.
5. Строгович М.С. Учение о материальной истине в уголовном процессе / АН СССР, Институт права / Строгович М.С. – М.-Л.: Издательство Академии наук СССР, 1947. – 275 с.
6. Васильев Л.В. Фактические презумпции в советском уголовном судопроизводстве: Текст лекций. Краснодар. – 1977. – 62 с.

7. Васильев Л.М. Фактические презумпции в советском уголовном судопроизводстве / Л. М. Васильев // Правоведение. – 1982. – № 1. – С. 95 – 99.
8. Федотов А.В. Понятие и классификация доказательственных презумпций / А.В. Федотов // Журнал российского права. – 2001. – № 4. – С. 45 – 55.
9. Федотов А.В. Использование оценочных презумпций в процессе доказывания / А.В. Федотов // Журнал российского права. – 2002. – № 5. – С. 87 – 96.
10. Бабаев В.К. Презумпции в советском праве / Бабаев В.К. – Горький: Горьковская высшая школа МВД СССР, 1974. – 124 с.
11. Гаргат-Українчук О.М. Класифікація правових презумпцій у кримінальному процесі України / О.М. Гаргат-Українчук // Університетські наукові записки. – Вип. №2(30). – 2009. – С. 265-270.
12. Воложанин В.П. К вопросу о юридических предположениях в советском гражданском праве и процессе // Вопросы советского гражданского права и процесса: Уч. зап. Свердловск. юрид. ин-та им. А.Я. Вышинского. – М. – 1955. – Т. III. – 568 с.
13. Гольмстен А.Х. Учебник русского гражданского судопроизводства / А.Х. Гольмстен. – С.-Пб.: Типогр. М.М. Стасюлевича. 1894. – 391 с.
14. Щекин Д.М. Юридические презумпции в налоговом праве: Дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.14 / Д.М. Щекин. – М., – 2001. – 200 с.
15. Шутин Я.Л. Предмет доказывания в гражданском процессе / Шутин Я.Л. – М.: Государственное издательство юридической литературы, 1963. – 186 с.
16. Крымов А.А. Правовые презумпции в уголовном процессе: Дисс. ... кандидата юрид. наук: 12.00.09 / Крымов А.А. – М., 1999. – 215 с.
17. Петрухин И.Л. Внутреннее убеждение суда и правовые презумпции / И.Л. Петрухин // Советское государство и право. – 1964. – № 3. – С. 63-71.
18. Кругликов Л.Л. Презумпции в уголовном праве / Л.Л. Кругликов, Ю.Г. Зуев. – Ярославль: Ярославский государственный университет, 2000. – 160 с.
19. Зуев Ю.Г. Уголовно-правовые презумпции: понятие, признаки, виды. // Проблемы юридической техники // под ред. В.М. Баранова, - Сборник статей. – Нижний Новгород. – 2000. – С. 331-338.
20. Солоніна О. П. Значення кримінально-правових презумпцій для процесу доказування / О. П. Солоніна // Форум права. – 2011. – № 3. – С. 748–756.